

De uitvinding van de negentiende eeuw: beeldvorming rond de letterkunde

WIM VAN DEN BERG

Met de volgende homerische vergelijking maakt in het jaar 1801 de dichter Cornelis Loots zich tot tolk van het Nederlandse volk:

Wanneer de orkaan, die 't zwerkwijk doorrent,
Zich sluipend naar zijn schuilplaats wendt,
En bergt onmerkbaar de ijsren roede;
Dan zingt het schaatrend koor, om strijd,
Den lof reeds van den lentetijd,
Schoon nog de winter in zijn' aftogt grimmig woede.

[. . .]

Dus zwaaijen we ook, verheugd te moê,
ô Jeugdige eeuw, u hulde toe,
Die 't vierde zestal aan komt voeren:
De menschheid, die naar redding smacht,
Spelt dat ge eerlang haar smart verzacht,
D'ontembren ramp-orkaan zult teugelen en snoeren.

Deze ontboezeming vormt de inleiding van zijn *Eeuwzang, bij het begin van de negentiende eeuw*. Loots roept hierin de 'jeugdige eeuw, die 't vierde zestal aan komt voeren', de negentiende dus, niet alleen een verwachtingsvol welkom toe, maar kijkt in de 52 strofen die nog zullen volgen ook uitvoerig terug: 'Der eeuwen rij, die onderging' wordt 'in fiksche schildering' gepresenteerd. Het wordt een rondje bonte cultuurgeschiedenis met een zwaar accent op de achttiende eeuw, die 'Heilvolle eeuw' van de Verlichting, maar helaas ook van de Franse revolutie.

Met die uitgewerkte karakteristiek van de net verlopen eeuw geeft Loots, in de woorden van Susan Sontag, blijk van 'historisch zelfbegrip'.¹ Hij houdt in haar woorden een 'mentaal vaandel' omhoog, 'waarin een cultuur zichzelf samenvat in al haar diversiteit en innerlijke tegenstrijdigheid'. Sontag meent, dat dergelijke zelfbewuste 'eeuw'-karakteriseringen voor het eerst in de negentiende eeuw zijn aan te treffen. Maar volgens Werner Krauss steekt men in Frankrijk deze 'mentale vandenels' al enthousiast omhoog in

de achttiende eeuw.² In *Der Jahrhundertbegriff im 18. Jahrhundert* stelt hij, dat de term *siècle* vóór de achttiende eeuw voornamelijk verwees naar een onbepaalde, veelal meerdere eeuwen omvattende, periode, zoals bijvoorbeeld duidelijk wordt in de combinatie *le siècle d'or*, de gouden eeuw. In de achttiende eeuw daarentegen zou *siècle* temporeel gekrompen zijn en versmald tot de aanduiding van een honderdjarig tijdvak, dat zich zich duidelijk onderscheidt van de eeuw en de eeuwen die daaraan voorafgaan. Die bijzondere inkleuring van het *eeuw*-begrip manifesteert zich volgens Krauss in van eigenwaarde getuigende *zelfdefiniëringen*, neerslaand in weliswaar globale, maar niettemin veelzeggende typering en als *de filosofische eeuw* of de *eeuw van de verlichting*. In Krauss' betoog mag zelfs een Nederlander als kroongetuige optreden: Justus van Effen, die al in 1719 met genoeg in *La bagatelle* constateerde in een '*siècle éclairé*' te leven.

Krauss had ook de 17-jarige Rijklof Michael van Goens kunnen noemen, die immers in 1766 zijn voldoening uitspreekt geboren te zijn in de eeuw, waarin men dankzij een 'horologien-makers' zoon geleerd heeft *tot het hert te spreken*, alhoewel zijn geluk nog groter geweest zou zijn 'was ik een groote eeuw later geboren'.³ Het lijkt een aantrekkelijke gedachte: het 'festijn van tachtig' zou er in het wonderkind Van Goens een markante feestvierder bij hebben gekregen.

Ik laat in het midden of Krauss dan wel Sontag gelijk heeft in het aanwijzen van de opkomst van een eeuwbewustzijn in de achttiende of de negentiende eeuw. Mij gaat het om de vaststelling, dat pas op een betrekkelijk laat moment in de geschiedenis het in 'eeuwen denken' in de zin van zelfdefiniëring door de tijdgenoot, in zwang komt. Anders gezegd, als U mij toestaat deze open deur binnen te gaan, het is goed te weten, dat het symposiumonderwerp van vandaag *De uitvinding van de negentiende eeuw* bestaat bij de gratie van het pas vrij recent hebben leren denken in eeuwen.

Met deze 'voorafpraak' wil ik duidelijk maken hoe ik het thema van vandaag hoofdzakelijk wil benaderen. Het gaat mij er niet zozeer om, het soortelijk gewicht van de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde te meten of globaal vast te stellen, wat die eeuw literair heeft opgeleverd. Ik doe een stapje terug en wil met U kijken naar de beelden en mythen, die in de negentiende eeuw en daarna zijn ontstaan in het spreken over de negentiende-eeuwse literatuur. Ik ben, met een variatie op Von Ranke, niet op zoek naar 'wie es eigentlich gewesen', maar wil globaal beschrijven 'wie es eigentlich geworden'. Zo'n positie op afstand lijkt gepast bij een lustrum, maar heeft ook iets vrijblijvends. Vandaar, dat ik afsluitend wil wijzen op enkele recente ontwikkelingen in het literairhistorische onderzoek, die naar mijn mening het cliché-beeld van de negentiende eeuw op losse schroeven zetten en er toe kunnen bijdragen de negentiende eeuw weer eens opnieuw uit te vinden. Mijn respondente staat er borg voor, dat grove misvattingen of eenzijdigheden in mijn voorstelling van zaken niet onweersproken zullen blijven.

Voor Cornelis Loots is de negentiende eeuw in 1801 nog geheel open, een tabula rasa, die met het voortgaan van de tijd steeds verder zal worden volgekrast, eerst via zelfdefiniëringen van de tijdgenoot en vervolgens door twintigste-eeuwse taxateurs. Naarmate de negentiende eeuw verder uit het directe gezichtsveld verdwijnt, verhardt de beeldvorming zich om uiteindelijk in een aantal hardnekkige stereotypieën neer te slaan. Het huidige doorsnee-beeld van de negentiende eeuw sokkelt als het ware op verschillende lagen van betekenisgeving, waarin de negentiende eeuw gewogen en vrijwel altijd te licht bevonden wordt. Die grotendeels veroordelende taxatie bedient zich van een terminologie, waarvan U allen de trefwoorden kent: een middelmatige eeuw, met een middelmatige literatuur, dommelig, zo niet slaperig en vooral saai. Stuk voor stuk zijn het de negatief-evaluatieve termen uit een polair systeem, dat als vanzelf de positieve tegenhangers produceert: een levendige, wakkere literatuur, volop in beweging, boeiend en interessant. Met name een begrip als *slaperig* en zijn talrijke synoniemen zou een begripshistorisch onderzoek verdienen. Ik acht het niet uitgesloten, dat het inzetten van de slaapmetaforiek in het beschrijven van culturele verschijnselen zo het al geen Nederlandse vinding is dan toch een specifiek Nederlandse fascinatie verraaft, een soort 'metaphore obsédante', die de Franse psychocriticus Mauryon in het werk van literatoren heeft onderzocht.⁴ Hoe dan ook, het voortdurend werken met de slaapmetafoor in het discours over de negentiende eeuw heeft aan die eeuw lusteloze menselijke trekken verleend: een dommelig mediocre type, dat zich weliswaar een enkele maal de ogen uitwrijft (heropleving, vernieuwing!), maar dan weer voor lange tijd in Morfeus' armen wegdommelt.

Dat ik nauwelijks overdrijf wil ik aantonen via een bliksembezoek aan de negentiende- en twintigste-eeuwse steigers, waar men eensgezind aan deze mythe metselde. Ik wil laten zien, dat contemporaine auteurs en critici het fundament legden voor deze negatieve beeldvorming, waarop de literatuurhistorici later hebben voortgebouwd.

Om bij het begin te beginnen, het lijkt wel alsof latere wegers van de negentiende eeuw de hybris van de beginners hebben willen afstraffen. Immers, nooit meer werd er in zulke positieve termen over de eigen literatuur gesproken als in het prille begin van de negentiende eeuw: met een pijnlijk gemis aan kennis van de buitenlandse literatuur schreeuwen Helmers, Tollens en Van Kampen de eigen literaire produktie naar eenzame hoogten: 'Staat onze dichtkunst thans niet op eene hoogte, waarop zij voorheen nimmer stond? Onze naburen overtreffen wij op dit oogenblik zeker', laat Helmers in 1809 collega Tollens weten. 'De Poëzij is tot eene hoogte bij ons geklommen, die zij, wat de kunst betreft, nimmer in Nederland bereikte', exclameert Feith drie jaar later. En Van Kampen meent in 1816, dat welsprekendheid en echte Nederduitse dichtkunst in de achttiende eeuw kwijnden, 'tot dezelve zich in de twintig laatste jaren derzelve met verjongden glans, en nooit gekende kracht vertoonden'.

Als Potgieter de pen opneemt, begint de geseling van de negentiende

eeuw. Potgieter vindt eerder de zeventiende eeuw dan de negentiende uit. Hij zwaait met een geleend, in zijn ogen nog niet verschoten, 'mentaal vaandel'. Het verleden is niet passé, maar nog inzetbaar. Ieder bezoek aan het Trippenhuis, zo schrijft hij in *Het rijksmuseum* was 'of wij – dat wil zeggen Huygens, Hooft, Vondel en Potgieter zelf – of wij vertrouwelijker bekenden waren geworden'. Hij beschrijft zijn zeventiende-eeuwse voorbeeld-helden zo suggestief, dat ze als het ware uit hun lijst stappen, de negentiende eeuw binnen. En dat alles heeft maar één doel, zoals hij nog eens afsluitend zegt, namelijk om door te laten schemeren, dat de 'hulde, welke wij den vaderen meenden toe te brengen, ons, ja, beschamen, maar ook bezielen moest'.⁵ Niettemin, elke positieve uitspraak over die wakkere, kranige, actieve, zeventiende eeuw dikt de dommeligheid van de eigen eeuw meer aan.

Bij Potgieter is er bij alle veroordeling nog hoop voor de negentiende-eeuwse cultuur, als deze zich maar wil laten wakker schudden en haar lusteloosheid wil afleggen. Jan Salie zit op Oudejaarsavond immers al aan het uiteinde van de tafel en zal een dag later naar een hofje worden afgevoerd. Potgieter onderneemt zijn aanvallen op stilstand, 'leunstoel-en haard'-rijmers dan ook in de verwachting, dat het niet best is, maar in ieder geval beter kan worden.

Twintig jaar later missen Huets sombere diagnoses dat perspectief. Onbe-nullig, middelmatig, triviaal, want louter huiselijk, zo taxeert hij de voortbrengselen van de eigentijdse poëzie. Een tijdvak van stagnatie, waarin slechts 'remplissage'-poëzie wordt neergepend. Er is geen uitzicht op veelbelovende jongeren. Rond 1830 was er weliswaar sprake van een kortstondige opleving, maar nu valt de negentiende eeuw sterk en pijnlijk terug: 'Te onzent kenmerkt alles zich door terugkeer naar het oude, door een min of meer gewelddadig breken met hetgeen men den tuimelgeest der Fransche omwenteling begint te noemen, door het weder aan kweeken van die huiselijke, kerkelijke, gezellige toestanden, waarbuiten de Nederlandsche volksaard niet tieren kan.'⁶ Zijn oordeel wordt er na zijn Indische jaren niet vleierder op. In 1876 krijgt het hele kunstbedrijf de volle laag:

De kunsten zweven laag bij den grond. De architectuur bevindt zich in de handen van bazen. Slechts zeer enkele schilders, onder de ouderen, herhalen zich niet. Velen hebben de bezieling er aan gegeven en werken uitsluitend voor kunstkoopers, op bestelling. De poëzie ligt braak. Onder de jongeren is niemand die een leesbaar vers kan schrijven. Hunne romans en hunne novellen zijn scheef gevoeld, flauw gedacht, en stijlloos. De maandwerken hebben een graad van onbeduidendheid bereikt, waarbij de middelmatigheid gunstig afsteekt. Van het tooneel kan men zeggen: hier heeft het ploertendom zijn zetel opgeslagen. De kanselwesprenkendheid is zoek. De Handelingen van de Staten Generaal leggen getuigenis af van het peil, waartoe de parlementaire gedaald is. De dag- en weekbladen storten over het land een donkeren tijdstroom

van niet onder woorden te brengen verveling uit, en men moet zich met beide handen het hoofd vasthouden om er aandachtig bij te blijven.⁷

Men kan dergelijke uitlatingen natuurlijk afdoen als het gemopper van een ouder wordend criticus, maar men bedenke, dat Huet in het neersabelen van de eigentijdse literatuur en het hameren op de middelmatigheid van de tweede helft van de negentiende eeuw als een pre-tachtiger aan de gang is. Als Frank van der Goes na het overlijden van Huet in 1886 een 'In memoriam' schrijft typeert hij Huet dan ook als medestander en wegbe-reider.⁸

De negentiende eeuw die de tachtigers uitvinden, is natuurlijk geheel gekleurd door hun eigen parti-pris. Het is ook voor het eerst in de Nederlandse literatuurhistorie, dat een nieuwe literaire generatie zich zo heftig en genadeloos afzet tegen de directe voorgangers. Hun vernietigend oordeel heeft veel weg van een vadermoord gepleegd met messen al door Potgieter en Huet geslepen. En als het beeld dat de tachtigers van de voorafgaande negentiende eeuw ontwierpen, tot op de dag van vandaag niet is scheefgezakt, dan komt dat niet alleen, omdat hun breuk met de voorgaande generaties inderdaad vrij fundamenteel genoemd kan worden, maar ook, omdat velen door een tachtiger-bril naar de negentiende eeuw zijn blijven kijken.

Bij die verkettering van de negentiende eeuw pakken Kloos en Verwey het voortouw. De eerste neemt in zijn *Inleiding* tot de nagelaten gedichten van Jacques Perk afscheid van domineesland en schetst vanuit zijn individualistische poetica het verlaten achterland in weinig vleierende termen: een troosteloos gebied, waarin sinds decennia gelegenheidsgedicht en huiselijkheidspoëem de dichtkunst tot een gemeenschapsspel hebben gedegradeerd, een vorm van literaire vertrossing, waar Kloos zijn 'gave van weinigen voor weinigen' tegenoverstelt.

Maar missschien nog wel dwingender voor de beeldvorming dan Kloos' *manifest* zijn de herhaaldelijk neergeschreven historische terugblikken van Verwey geweest in zijn streven de eigen positie van de jongeren tegenover de voorgangers te markeren. Verwey, hoe gebeten ook op handboekschrijvers, hanteerde niettemin keer op keer een historiserend discours om het essentiële verschil tussen de eigen vernieuwingsbeweging en de voorafgaande ondichterlijke negentiende eeuw de schijn van objectiviteit te verlenen. Ter illustratie een paar globale observaties uit zijn opstel *Toen de gids werd opgericht* uit 1897. Wie, aldus Verwey, verstand en gevoel gebruikt zal het niet moeilijk vallen een eeuw te begrijpen. 'En', zo vervolgt hij, 'als men die eeuw dan begrepen heeft, kan men haar te midden van haar arbeid rechtop in een boek zetten – zooals een kunstenaar een mensch voor ons neerzet, geschilderd, of in een roman. Wie dat doet is artist-historicus.'⁹ De artist-historicus Verwey laat bij zijn eeuwbeschrijving het dieplood vrij ver zakken onder dankbaar gebruik van de slaapmetafoor. In de achttiende

eeuw – een periode van *décadence*! – was de Republiek ‘neer gaan liggen als een vette muilezel, en God-weet, dat ze er niet aan dacht dat er nuttigheid liggen kon in opstaan en blijdschap in wakker zijn’. De gebroeders Van Haren met hun ‘aller-conventioneelste taalvormen’ en hun ‘verheffen van geestdrift voor banale gedachten’ zijn voor hem het prototype van slechte dichters, wier funeste invloed reikt tot in het midden van de negentiende eeuw. Maar wat er aan onaardigs over dat duo is op te merken wil hij nog iets ‘luider’ over Bilderdijk gezegd hebben. Als Van Alphen die veroordeling ontspringt is het omdat hij mag gelden als ‘de voorman van het individualisme’. Met Bellamy en Feith was Van Alphen op zoek naar ‘oorspronkelijk gevoel’ en daarmee luidt hij de ‘revolutie onzer kunst’ in, die dan in twee etappes, eerst in *De gids* en tenslotte in *De nieuwe gids* haar beslag krijgt. Bilderdijk hoort niet thuis in het rijtje van authentieke gevoelsvoorgangers, hoezeer hij een stempel gezet heeft op de eerste dertig jaar van de negentiende eeuw: ‘Hij hangt over hen heen met zijn groote onbegrepenheid, met zijn massaas beroerde taal en zijn hoopen onverteerde gedachten.’ Naast de dichter Wordsworth, in wie ‘een macht was tot het bouwen eener nieuwe dichtkunst’ werd hij sterk ‘in het vermenigvuldigen der oude; – zóózeer, dat in onze letteren vóór noch na hem zoo groote wanstaltige hoop poëtische taal te zien is’. Volgens Verwey bleef de negentiende eeuw zo ‘vol van Bilderdijk’, dat ‘hier eerst in 1880 werd uitgesproken, wat Wordsworth in 1802 had gezegd’. Met Potgieter als gunstige uitzondering ziet Verwey de gehele negentiende-eeuwse letterkunde tot aan de tachtigers toe geïnfecteerd worden door de ‘taal der poëten’, de *poetic diction*, die een rhetorische poëzie in het leven riep en een daarmee overeenkomstig kritisch instrumentarium. En daarmee spreekt Verwey na Potgieter, Huet en Kloos een vierde banvloek uit over de negentiende-eeuwse letterkunde, die zal blijven doordreunen tot in de bijdrage van Enno Endt in *Twee eeuwen literatuur-geschiedenis. De Beweging van tachtig* schiep zo niet alleen haar eigen beeld, maar zoals het vernieuwingsbewegingen betaamt, ook een tachtiger-gekleurd beeld van de voorafgaande periode.

De laatste hand aan het beeld van die voor-tachtiger negentiende eeuw leggen dan de handboekschrijvers als ze de negentiende eeuw bijschrijvend en bijzettend in hun literatuurgeschiedenissen wel enkele retouches aanbrengen, maar zich toch in grote lijnen conformeren aan het oordeel van de negentiende-eeuwse malcontenten en vernieuwers. Schenkeveld heeft de beeldvorming van de negentiende eeuw in de literatuurgeschiedenissen uitvoerig beschreven in haar afscheidscollege.¹⁰ Daarbij aansluitend veroorloof ik mij nog een enkele kanttekening.

In de eerste plaats lijkt de vroeg-negentiende-eeuwse prijsvraagformulering ‘Welke zyn de vorderingen, welke is de verachtering der Nederduitsche dichtkunde, gedurende de achttiende eeuw, in vergelijking van vroeger tijdperken’, die aanleiding gaf tot de eerste literatuurgeschiedenis van de hand van Jeronimo de Vries, richtinggevend geweest te zijn voor de wijze, waarop latere handboekschrijvers met graagte eeuwen van ‘bloei en verval’

tegenover elkaar uitspelen: na de donkere *Middeleeuwen* volgt de bloeiperiode van de *Zeventiende eeuw*, waarna de *Achttiende eeuw* weer als een tijdvak van neergang wordt beschreven. Aan deze globale taxatie wordt door latere handboekschrijvers nauwelijks getornd. Enige uitzondering vormen de *Middeleeuwen*, die het van verguizing tot bewondering zullen brengen. De koersen van de achttiende en bij twintigste-eeuwse handboekschrijvers ook van de negentiende eeuw blijven echter laag genoteerd.¹¹

Opvallend is voorts, hoe de handboekschrijvers unaniem de jaren '30 van de negentiende eeuw waarden als het decennium, waarin de Nederlandse letterkunde 'wakker' begint te worden. Later zullen daar dan de jaren tachtig bijkomen. De negentiende-eeuwse letterkunde, piekt, inclusief de tachtigers, dus tweemaal. De toegekende spilfunctie van de jaren dertig en tachtig bepaalt natuurlijk in sterke mate de bandbreedte die men aan de negentiende wil toekennen. Bij Jonckbloet begint de negentiende eeuw eigenlijk pas in de jaren dertig. De eerste decennia vormen veeleer een voortzetting van een laaggeschatte achttiende eeuw. Rond 1830 'herstelt' de 'kwijnende zieke' zich in zijn visie van de achttiende-eeuwse bedlegerigheid. Van belang is, dat Jonckbloet dat 'wakker worden' als eerste koppelt aan de Romantiek en dat zal men blijven doen. Nu is de Romantiek zo'n vaag begrip, dat men er alle kanten mee uitkan en dat doen de handboekschrijvers dan ook, of naar voren of naar achteren of naar alletwee tegelijk. Jonckbloet en Ten Brink, zelf negentiende-eeuwers en construerend voordat de tachtigers hun beeld van de negentiende eeuw ontwierpen, zien die Romantiek met redelijke sympathie doorgolven tot in hun eigen tijd, bij Ten Brink zelfs gerepresenteerd in een drietal generaties 'Jong-Holland'. Prinsen, de loopjongen van de Tachtigers en dus op zoek naar 'schoonheid,' oordeelt zuiniger en legt nadrukkelijk de cesuur bij tachtig: 'Heel onze literatuur in de 19de eeuw bestond, behoudens enkele uitzonderingen, uit het werk van predikanten, juristen, docenten, orientalisten met belletristische neigingen, maar zonder grondige techniek, artistiek begrip, vrijheid van denken, onbevangenheid van smaak, cosmopolitisch gevoel. Daardoor telt onze literaire kunst vóór '80 niet mee en door de aanwezigheid van dat alles daarna telt ze wel mee na '80.'¹² Latere handboekschrijvers als De Vooy, Stuiveling en Knuvelder distantiëren zich van dit soort kwalificaties en relateren, onder meer door het aanwijzen van 'voorlopers', het 'wonder van tachtig'. Maar deze nuancerings hebben de cesuurconstructie toch niet wezenlijk aangetast: met het optreden van Kloos en de zijnen, aldus de geijkte voorstelling, is de negentiende in dubbele zin, dat wil zeggen zowel chronologisch als literair, passé.

Bij Prinsen kan men ook goed waarnemen hoe de periodeconstructie, en dan met name die van de Europese Romantiek, begint te concurreren met het in eeuwen denken. Maar ook zijn voorgangers, zoals Kalff en Te Winkel, hebben zich, zij het minder uitgesproken, door een Romantiek-conceptie laten leiden en dat bleef niet zonder gevolgen. In de eerste plaats wordt daardoor de eeuwgrens naar achteren min of meer uitgewist. In een

bescheiden worteltrekkerij van de Romantiek annexeert men de laatste decennia van de achttiende eeuw en introduceert nieuwe cesuuraanduidingen als *Verlichting en de opkomst van de romantiek* (Kalff), *Vrijwording der letteren* (Te Winkel) en *De nieuwe Renaissance* (Prinsen). Knuvelder laat het dieplood het verst zakken als hij de *Moderne letterkunde* in 1766 laat beginnen.¹³ Belangrijker is, dat dit Romantiek-concept – door twintigste-eeuwse handboekschrijvers in toenemende mate met internationale noties volgepompt, tot het bij Knuvelder als een te logge ballon laag over het Nederlandse literaire landschap schuift – als ijkmechanisme gaat fungeren. De voorlijkheid of achterlijkheid van de Nederlandse letterkunde wordt niet langer afgemeten aan de bloeiperiode van de zeventiende eeuw, maar men laat de buitenlandse Romantiek als scherprechter fungeren. En, omdat men in Nederland vrijwel altijd in opgetogen, zij het zelden in geëxpliciteerde termen over de Romantiek spreekt, zal het duidelijk zijn, dat de allerwegen geconstateerde povere Nederlandse bijdrage aan de Europese Romantiek niet bevorderlijk is voor een positieve taxatie van de negentiende-eeuwse letterkunde. Anders gezegd, met de uitvinding van de Romantiek ontdekken de handboekschrijvers een even weinig expansieve negentiende eeuw als hun voorgangers al hadden geschetst. In dat verband is het des te merkwaardiger, ook Schenkeveld wees daar al op, dat het realisme-concept, waarmee de Nederlandse negentiende-eeuwse letterkunde na 1840 waarschijnlijk meer recht zou worden gedaan, nauwelijks werd opgepakt en eigenlijk pas bij Knuvelder serieuze aandacht krijgt.

Samenvattend concludeer ik, dat er in de loop van de tijd op verschillende niveaus een beeld van de negentiende-eeuwse letterkunde is geboetseerd, dat eenduidig genoeg was voor goedkope generaliseringsen: geen opwindende eeuw, maar middelmatig, knus en saai, sufferig, dommelig, slaperig. De 'eeuw apart' biedt weinig om voor warm te lopen. En men moet wel enigszins masochistisch zijn ingesteld om daar onderzoek in te willen doen.

Tegen deze 'uitgevonden' negentiende eeuw is anderzijds herhaaldelijk en terecht protest aangetekend. De Werkgroep 19e eeuw neemt in die defensie van de vorige eeuw al vijftien jaar het voortouw. Nergens beter dan hier kan dan ook de vraag gesteld worden of die verdediging wel altijd even adequaat verloopt en even zinnig is.

De bekendste defensieve manoeuvre is wel, dat we gewoon ontkennen wat er aan onaardigs over de negentiende eeuw wordt rondverteld. Wie ironisch over de negentiende eeuw doet, krijgt de wind van voren. We hebben dan de neiging door te slaan en in plaats van te riposteren dat er in die zogenaamde saaie eeuw allerlei interessante schrijvers aan te wijzen zijn, die binnen een bepaalde vraagstelling en met een redelijke historische voorkennis lezenswaardig zijn, beweren we tegen beter weten in dat de negentiende eeuw literaire toppers heeft voortgebracht, dat er werken geschreven zijn van 'een ongeëvenaarde schoonheid'. En, zo beweren we ook, als we verder kijken dan de afzonderlijke auteurs, en bijvoorbeeld de Nederlandse Romantiek onder de loupe nemen en aanhouden tegen de

buitenlandse, dat we ons geenszins behoeven te schamen voor de Nederlandse bijdrage aan die internationale stroming.

Ongetwijfeld bent U dit type redeneringen wel eens tegengekomen of wellicht hebt U U er zelf ook wel eens aan bezondigd. Maar wie zo redeneert legt aan de negentiende eeuw eigen subjectieve twintigste-eeuwse esthetische maatstaven aan en doet net alsof er geen afstand bestaat tussen ons en de eeuw, die zelfs als vorige eeuw nu bijna verleden tijd is. We zijn, zoals Fens schreef,¹⁴ de directe relatie, de herkenning in de zin van verbondenheid en gemeenschappelijkheid, met de negentiende eeuw al lang kwijt. Als 'levende' literatuur bestaat voor ons de negentiende-eeuwse letterkunde niet meer. Zij behoort niet langer tot wat we 'nog' direct kunnen waarderen, maar bezit een 'anders-zijn', dat we literairhistorisch moeten reconstrueren en verduidelijken. De negentiende-eeuwer Ten Brink liep warm voor maar liefst 950 tijdgenoten-auteurs, Staverman co-auteur van het handboek *Dichterschap en werkelijkheid* was verheugd uit de achttiende en negentiende eeuw nog acht auteurs te kunnen noemen, waar hij enige affiniteit toe bezat. Als ik eerlijk ben, moet ik zeggen, dat geen negentiende-eeuws auteur mij meer esthetisch weet te boeien, hoe interessant, belangwekkend ik bepaalde schrijvers en werken in een historisch perspectief ook vind.¹⁵

Een fixatie op de literaire waarde van de negentiende-eeuwse literatuur, het komen aandragen met literaire hoogtepunten en unieke teksten snijdt mijns inziens dus geen hout, als we het vooroordeel van een saaie eeuw willen bestrijden. Een betere verdediging lijkt mij de uitvinding van een negentiende eeuw, waarin letterkunde weer de plaats krijgt die het toen in het culturele leven innam, compleet met de diverse functies die men aan de literatuur toekende. Kortom niet een louter esthetische benadering achteraf van de literatuur, maar een aanpak waar de letterkunde als een cultuurhistorisch verschijnsel wordt beschouwd en beschreven, gerelateerd aan de literatuurproducent en -consument, aandacht dus voor het gehele literaire bedrijf. In foeilelijk jargon: het centraal stellen van de socioculturele communicatiesituatie, waarin literatuur wordt geproduceerd en geconsumeerd. Ik vertel U hiermee niets nieuws en velen van U zijn ook met dit type onderzoek bezig. Ik wil nog wel kwijt, dat zo'n brede aanpak bijzonder geëigend lijkt om allerlei veranderingsprocessen, die zich in de negentiende eeuw aan de produktie- en consumptiekant voordoen recht te doen. Harvey Graff heeft in *The Legacies of Literacy* het hoofdstuk over de negentiende eeuw veelbetekenend 'The nineteenth-century Origins of our times' genoemd en in het proces van geletterdheid diezelfde negentiende eeuw als 'key century' aangewezen.¹⁶ Het komt mij voor, dat het tot nu toe verrichte onderzoek naar het negentiende-eeuwse literaire bedrijf, de karakteristiek van Graff ook voor Nederland geldingskracht verleent. Dat cultuurhistorische onderzoek verglijdt als het ware van het ene in het andere probleem en laat intussen zien hoe veel samenhang er tussen uiteenlopende aspecten uiteindelijk bestaat. De receptiehistorische gerichtheid op de lezer, waarvan

Luger jaren geleden op een symposium al de problematische kanten schetste, is niet zonder resultaat gebleven.¹⁷ Het duo Kloek/Mijnhardt, een aardig voorbeeld van een cultuurhistorische symbiose tussen een literatuurhistoricus en een historicus, hebben op grond van een onderzoek naar de klantenboeken van Van Benthem niet zozeer de lezer, maar de koper in het vizier gekregen, een koper met een onvermoed koopgedrag, waardoor allerlei voor vast aangenomen veronderstellingen werden gelogenstraft en zich weer reeksen nieuwe vragen aandienen.¹⁸ Het eveneens door Mijnhardt geëntameerde onderzoek naar culturele genootschappelijkheid heeft, mede dankzij een door de werkgroep hier aan gewijd symposium, de ogen geopend voor uiteenlopende vormen van literaire bedrijvigheid, zoals die in genootschappen, leesgezelschappen, rederijkerskamers en kunstkringen werden georganiseerd.¹⁹ Door dat type onderzoek wordt het ook anderen dan de eerder genoemde Luger duidelijk, dat de exclusieve aandacht voor de zogenaamde culturele elite misplaatst is en het literaire leven in de negentiende eeuw schromelijk te kort doet. Ook de tegenstelling tussen elitecultuur en volkscultuur blijkt een veel te simplistische dichotomie om alle groeiende differentiaties tussen cultuurconsumenten van uiteenlopende snit recht te doen. Het verruimde zicht op die verschillende literaire milieus maakt ook bewuster, dat het begrip letterkunde geen monolithische grootheid is, maar uiterst veranderlijk en kameleontisch is, niet in het minst door de verschillende functies die de letterkunde in de negentiende eeuw te vervullen heeft. Met enige simplificering kan men stellen, dat het Horatiaanse *utile dulci* tot aan de beweging van tachtig nog altijd van kracht is, waarbij de esthetische functie meermalen ondergeschikt gemaakt wordt aan nationalistische, religieuze, emancipatoire, en ethische functies. Geen *l'art pour l'art*, maar een literatuur met verschillende boodschappen, die vaak rhetorisch worden aangekleed om effect te sorteren.

Het onderzoek naar de literaire instituties heeft mede zichtbaar gemaakt hoe onjuist het is om alleen maar over lezers te spreken, waar velen als toehoorder een op het oor toegesneden 'gelegenheds'-poëzie gemeenschappelijk beluisterden.

Wat ik met deze enkele voorbeelden vooral heb willen illustreren is, dat een brede cultuurhistorische benadering van het literaire bedrijf allerlei zaken aan het licht brengt, die tot nu toe onzichtbaar bleven of als niet-relevant werden beschouwd.²⁰ Zij helpt op die manier een negentiende eeuw uit te vinden, die dynamischer, spannender, creatiever, veranderlijker is geweest dan de cliché-voorstelling ons opdringt. Wat mij betreft gaan we nog even door met het ontdekken van die andere, onbekende negentiende eeuw.

Noten

- 1 Susan Sontag, *Tradities van het nieuwe of Moeten wij modern zijn?* Huizinga-lezing 1989, Amsterdam 1990.
- 2 Werner Krauss, 'Der Jahrhundertbegriff im 18. Jahrhundert. Geschichte und Geschichtlichkeit in der französischen Aufklärung'. In: Werner Krauss, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung* (Berlin 1963) 9-40.
- 3 [R.M. van Goens], 'Bedenkingen van den philosophe sans fard, over den staet der letteren in Nederland. En ontwerp eener noodzakelyke vermeerdering van zyne boeken-kas'. In: *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde*, tweede deel, derde stuk (Leyden 1766) 459.
- 4 Charles Mauron, *Des métaphores obsédantes au mythe personnel* (Paris 1963).
- 5 E.J. Potgieter, *Het rijks-museum te Amsterdam*. In *De werken van E.J. Potgieter*, uitgegeven door Joh. C. Zimmerman, deel 2 (Haarlem z.j.) 195.
- 6 Conrad Busken Huet, 'Byron en Shelley'. In: *Litterarische fantasien en kritieken* IV, 97-111.
- 7 'Van Napels naar Amsterdam' XXVI. Amsterdam, Julij 1876'. Geciteerd bij Olf Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak* (Amstelveen 1991) 330-331.
- 8 Zie hiervoor H.G.M. Prick, 'Tachtig en Conrad Busken Huet'. In: *Maatstaf* 34 (1986), nr.4/5, 57-66.
- 9 Albert Verwey, *Toen de gids werd opgericht...* (Amsterdam 1897) 10.
- 10 Margaretha H. Schenkeveld, 'Beelden van de negentiende eeuw'. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 10 (1989), 21-35.
- 11 Zie voor een helder overzicht van de beeldvorming rond de achttiende eeuw P.J. Buijsters, 'Nederlandse literatuurgeschiedenis van de achttiende eeuw: oordeel en vooroordeel'. In: W.F.G. Breckveldt, J.D.F. van Halsema, E. Ibsch en L. Strengtholt (red.), *De achtereenvolgende voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld* (Amsterdam 1989) 40-61.
- 12 J. Prinsen J.Lzn, *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis* ('s-Gravenhage 1916) 552.
- 13 Knuvelder is ook de eerste handboekschrijver geweest, die, in aansluiting bij het buitenland, de *perromantiek* inaugureerde, zij het, dat in de vijfde druk van zijn handboek dit begrip niet meer voorkomt. Zie hiervoor W. van den Berg, 'Die Präromantik-Konzeption und die niederländische Literaturgeschichte'. In: D.W. Fokkema, Elrud Kunne-Ibsch and A.J. van Zoest (ed.), *Comparative Poetics in honour of Jan Kamerbeek Jr.* (Amsterdam 1976) 167-199.
- 14 *De Volkskrant* van maandag 29 april 1991.
- 15 Vooral deze uitspraak is mij door mijn referente en anderen niet in dank afgenomen. Uit hun reacties maak ik op, dat de literairhistoricus esthetisch geraakt moet zijn door zijn object. De literairhistoricus is echter geen criticus, maar dient, zo goed en zo kwaad als dat gaat, inzicht te verschaffen in het functioneren van de literatuur in het verleden, tegen de achtergrond van de toen vigerende literatuuropvattingen. Dat is een spannend en boeiende bezigheid, die geen nadere legitimering behoeft door persoonlijke esthetische betrokkenheid.
- 16 Harvey J. Graff, *The Legacies of Literacy. Continuities and Contradictions in Western Culture and Society* (Bloomington 1991) 260.
- 17 B. Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning'. In: W. van den Berg en Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 46-68.
- 18 Zie o.a. J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Bij Van Benthem geboekt. Een reconstructie van het Middelburgs koperspubliek in 1808'. In: W. van den Berg en J. Stouten (red.), *Het woord aan de lezer. Zeven literairhistorische verkenningen* (Groningen 1987) 142-165. Een afrondende monografie over dit onderwerp is door de auteurs voor 1992 in het vooruitzicht gesteld.
- 19 Zie voor de genootschappen o.a. het themanummer van *De negentiende eeuw* 7 (1983) 2;

voor de leesgezelschappen o.a. Peter van Zonneveld, 'Het leesgezelschap *Miscens Utile Dulci* te Leiden in de periode 1830-1848' in W. van den Berg en Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 92-103; voor de rederij-
 kerskamers W. van den Berg, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw' in J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam 1991) 49-70; voor de kunstkringen o.a. Ton van Kalmthout, 'Tempels aan de muzen gewijd. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914' in *De negentiende eeuw* 14 (1990) 1, 95-110.

- 20 Zie voor uitvoeriger informatie over het literaire bedrijf W. van den Berg, 'De "vorige eeuw": bijna verleden tijd. Over de Noordnederlandse studie van de 19de eeuw', ter perse.

Albrecht Beylinc neemt afscheid van vrouw en kind. De held als echtgenoot, vader en vaderlander. M.I. van Bree, inv. et delin., R. Vinkeles, sculp. Uit: J.F. Helmers, *De Hollandsche natie* (Den Haag 1812).